

بقلم آقای دکتر محمد معین

نقل از سالنامه پارس سال ۱۳۲۴

علامه معاصر آقای محمد قزوینی

« ترجمه حال این جانب که در این تقویم مندرج است مطابق واقع و از نظر اینجانب قبل از چاپ توسط آقای دکتر محمد معین مؤلف آن ترجمه حال کلمه بکلمه گذشته است. »
محمد قزوینی ۱۰ اسفند ۱۳۲۳

نام ایشان محمد، فرزند عبدالوهاب، فرزند عبدالعلی قزوینی است (۱). پدر ایشان (متوفی بسال ۱۳۰۶ قمری) یکی از نویسندگان چهارگانه «نامه دانشوران» بوده است که ترجمه احوال نحویان و لغویان و ادیبان و فقیهان غالباً بوی محول میشده و نامش در دیباچه کتاب مزبور ثبت است و ترجمه مختصری از احوال وی در کتاب «المآثر والآثار» تألیف اعتماد السلطنه محمد حسن خان مسطور است. آقای قزوینی در ۱۵ ربیع الاول سال ۱۲۹۴ قمری در طهران متولد شده اند و علوم متداوله اسلامی را در تهران فرا گرفته اند.

صرف و نحو را نزد پدر خود و نیز نزد مرحوم حاجی سیدمصطفی قنات آبادی (۲) در مدرسه معیر الممالک و نیز نزد سیدی او مرحوم حاجی سیدمصطفی قاینی در همان مدرسه و فقه را نزد استاد اول و نیز نزد مرحوم حاجی شیخ محمدصادق طهرانی (۳) مدرس مدرسه مزبور و فقه خارج را در محضر مرحوم حاجی شیخ فضل الله نوری (۴) و کلام و حکمت قدیم را نزد مرحوم حاجی شیخ علی نوری در مدرسه خان مروی و اصول فقه را نزد مرحوم ملا محمد آملی (۵) در مدرسه خازن الملك و اصول فقه خارج را

(۱) قسمت اول این ترجمه حال از مقاله ای که استاد علامه در شرح احوال خویش در بیست مقاله (مجلد اول) مرقوم داشته اند، اقتباس شده و بقیه را از مواضع متفرقه و قسمتی را هم از تقریر شفاهی خود آقای قزوینی فراهم آورده ایم.

(۲) متوفی ظاهراً در حدود ۱۳۴۰ قمری. (۳) در ۱۳۱۴ قمری در طهران مرحوم شد.
(۴) در ۱۳ رجب ۱۳۲۷ قمری در طهران بدست مجاهدین بدار آویخته شد.
(۵) تا هنگام فتح طهران بدست ملایون یعنی تا سال ۱۳۲۷ در حیات بود.

در محضر مرحوم حاجی میرزا حسن آشتیانی (۱) فرا گرفته اند. از میان این همه علوم، از آغاز تحصیل شوقی شدید بادییات عربی در خود احساس میکردند و بیشتر دوران جوانی را در شعب مختلفه این فن بخصوص نحو، صرف کرده اند.

علاوه از استادان مذکور از محضر مرحوم حاجی شیخ هادی نجم آبادی (۲) و مرحوم شیخ محمد مهدی شمس العلماء قزوینی عبدالرب آبادی، یکی از مؤلفین نامه دانشوران و از فضلاء معروف عصر خود (۳) و مرحوم سید احمد ادیب پیشاوری از مشاهیر ادبای عظیم النظیر قرن حاضر (۴) و مرحوم شیخ عبدالرسول پدر مرحوم علی عبدالرسولی ناشر دیوان خاقانی و غیرهم نیز استفاضه بسیار نموده اند.

در اوایل سال ۱۳۲۲ قمری آقای میرزا احمد خان وهابی، برادر ایشان که آنگاه در لندن بودند، چون شوق وافر ایشان را بدیدن نسخ کمیاب کهن میدانستند تشویقشان کردند که بلندن سفری کنند و از کتابخانه بزرگ پایتخت بریتانیا دیدن نمایند. ایشان نیز بیدرنگ در پنجم ربیع الثانی سال ۱۳۲۲ از طهران حرکت کردند و از راه روسیه و آلمان و هلند بلندن رفتند. پس از مشاهده عظمت کتابخانه آن شهر و تأمل در آن همه نفایس کتب کمیاب از عربی و فارسی و غیره، شوق مطالعه آنها چنان برایشان غلبه کرد که بی اختیار خیال اهل و خانواده و وطن را موقتاً از یاد بردند. در حدود دو سال در شهر لندن بسر بردند و در آنجا با بعضی از خاورشناسان نامی که اسامی آنان بعد از این خواهد آمد، آشنا شدند. در آغاز سال ۱۳۲۴ قمری از طرف امنای اوقاف کتیب نصیح و چاپ تاریخ جهانگشای جوینی بمعظم له

(۱) در سال ۱۳۱۶ قمری بروایت آقای حاج شیخ حسن جابری اصفهانی در «آگهی جهان از کار جهان» جلد ۳ صفحه ۱۱۲، یا در سال ۱۳۱۹ بروایت آقا شیخ آقا بزرگ در «ذریعه» جلد اول صفحه ۱۲۲ و ۲۷۴ مرحوم شد و بروایت آقای ابراهیم آشتیانی نماینده مجلس و نواده آن مرحوم در همین سال اخیر در ماه جمادی الآخره.

(۲) متوفی در طهران در ۲۰ جمادی الآخره سال ۱۳۲۰ قمری. (۳) متوفی در طهران در

۲۴ ذی الحجه سال ۱۳۲۱ قمری.

(۴) متوفی در طهران در ۳ صفر سال ۱۳۴۹ قمری.

پیشنهاد گردید، ایشان نیز پذیرفتند، در ماه ربیع الثانی سال ۱۳۲۴ قمری از لندن پاریس که در آنجا نسخ متعدده از کتاب مزبور موجود است حرکت کردند و تا پایان سال ۱۳۳۲ قمری در آن شهر اقامت گزیدند و با بعضی از خاور شناسان فرانسه نیز آشنائی یافتند.

در اواخر سال ۱۳۳۳ قمری بواسطه بروز جنگ جهانگیر اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م) که در جریان امور وقفه حاصل شده بود و مخصوصاً بواسطه اینکه دولت فرانسه من باب احتیاط بسیاری از نسخ مهمه کتابخانه ها و آثار باستانی موزه ها را بخارج پاریس انتقال داده بود، دیگر ادامه کار های ادبی و تاریخی برای اشخاصی که باین قبیل کارها اشتغال داشتند ممکن نبود، از این رو به پیشنهاد آقای حسینقلی نواب، که در پاریس بودند و در همان اوقات بسمت وزارت مختار ایران در آلمان منصوب شده بودند، در ۱۴ ذی الحجه ۱۳۳۳ (۲۳ اکتبر ۱۹۱۵ م) از پاریس حرکت کرده، در مصاحبت آقای نواب چهار روز بعد وارد برلین شدند.

اندکی پس از ورود ایشان برلین دخول و خروج از خاک آلمان بکلی مسدود گردید و مدت اقامت ایشان در پایتخت آن کشور بچهار سال و نیم کشید و نایکی دو سال بعد از پایان جنگ در آلمان بودند تا پس از رفع موانع در ۱۲ جمادی الآخرة ۱۳۳۸ از برلین حرکت کرده و از راه سویس پس از ۴ روز وارد پاریس شدند و بکار های سابق خود که عمده آنها ادامه طبع تاریخ جهانگشای جوینی بود مشغول شدند.

آقای قزوینی در مدت این اقامت ثانوی خود در پاریس، بر حسب پیشنهاد مرحوم تیمور ناس در سفر اول آن مرحوم بیاریس (در سنه ۱۹۲۸ میلادی) که از ایشان خواهش کرد عکس عده از نسخ مهمه فارسی و عربی راجع بایران را که در کتابخانه های اروپا موجود است بابتخاب خودشان برداشته بوزارت معارف بفرستند، این عمل را انجام دادند و متدرجاً از سال ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۸ هیجده نسخه از آن قبیل کتب را که اسامی آنها بعد از این مذکور خواهد شد، از هر کدام چند دوره که مجموعاً گویا قریب هشتاد مجلد است، عکس برداشته بطهران فرستادند.

در سال ۱۳۱۸ شمسی بواسطه بروز جنگ جهانگیر دوم، ناگزیر شدند که اروپا را ترك كنند و از راه سوئیس، ایتالیا، یوگوسلاوی، بلغارستان، استانبول، آنکارا، حلب، موصل، كركوك، خانیقین، در هفتم مهرماه همانسال بطهران وارد شدند.

استاد علامه در مدت اقامت خود در طهران بتصحیح و تَحشیه بعض کتب از جمله (دیوان حافظ) و (شداالازار) پرداختند که نخستین بچاپ رسیده و دومین تحت طبع است.

رابطه ایشان با خاور شناسان - دانشمند معظم در مدت اقامت خود در اروپا با بسیاری از خاور شناسان و دانشمندان آشنائی یافتند از آنجمله :

از خاور شناسان انگلیسی : ۱- پرفسور بوان^(۱) متخصص در ادبیات عرب و مصحح کتاب نقائض جریر و فرزدق (در سه مجلد بزرگ) که در ۱۹۰۵ - ۱۹۱۲ میلادی در لیدن (هلاند) بطبع رسیده - استاد مزبور در ۶ اکتوبر سال ۱۹۳۳ در سن ۷۴ سالگی در کمبریج (انگلستان) وفات یافت.

۲- مستر الس^(۲) - کتابدار سابق شعبه شرقی «موزه بریتانیا» و عضو امنای اوقاف کیب که فهرست کتب چاپی عربی «موزه بریتانیا» در دو جلد از تألیفات گرانبهای اوست - در ۱۸ مارس سال ۱۹۴۰ در حدود سن ۷۰ سالگی وفات یافت.

۳- مستر آمدروز^(۳) - عضو امنای اوقاف کیب که طبع تجارب الامم ابوعلی مسکویه و تاریخ الوزراء هلال صابی و ذیل تاریخ دمشق تألیف ابن القلانسی نتیجه زحمات اوست. در ۱۷ مارس سال ۱۹۱۷ میلادی در حدود ۷۰ سالگی وفات یافت.

۴- پرفسور ادوارد برون^(۴) - استاد جامعه کمبریج و صاحب تألیفات عدیده بسیار نفیس که سمت ریاست امنای اوقاف کیب را داشت و تصحیح و طبع عدّه از کتب فارسی بتوسط وی از طرف امنای اوقاف مزبور بعهده آقای قزوینی محول گردیده بود، در ۵ ژانویه سال ۱۹۲۶ میلادی بسن ۶۴ سالگی وفات یافت - شرح

(1) Athony Ashley Bevan. (2) A. G. Ellis. (3) H. F. Amedroz.
(4) Edward G. Browne.

حال مفصل آن مرحوم بقلم استاد علامه در سال چهارم مجله « ایرانشهر » و از روی آن در جلد دوم « بیست مقاله » مسطور است .

۵ - سر دینزن راس^(۱) - مدیر مدرسه السنه شرقیه لندن و یکی از امنای اوقاف کیب که بسیاری از کتب فارسی و عربی و ترکی را طبع یا بانگلیسی ترجمه کرده است . در بیستم سپتامبر ۱۹۴۰ میلادی در استانبول وفات یافت .

۶ - مار کلیوت^(۲) - از اشهر مشاهیر مستشرقین انگلیسی و استاد جامعه ا کسفورد و صاحب تألیفات عدیده بسیار نفیس - طبع معجم الادباء یا قوت در هفت مجلد و انساب سمعانی و نشوار المحاضره قاضی تنوخی از آثار گرانبهای اوست . تولدش در سال ۱۸۵۸ میلادی بوده و در حدود سال ۱۹۴۰ در اثناء جنگ فعلی در حدود سن ۸۲ سالگی وفات یافت .
از خاور شناسان فرانسه :

۱ - دانشمند فقید هر تویک در نیورک^(۳) - عربی دان مشهور و چاپ کننده کتاب (سیبویه) که آقای قزوینی چندی در درس او در موزه لوور ، در خصوص خط حمیری (خط مسند) در یمن و کتیبه ها و احجاری که بآن خط در موزه لوور موجود است ، حاضر میشدند .

۲ - استاد میه^(۴) - صاحب تصانیف مشهور در صرف و نحو زبان های هند و اروپائی و مقایسه آنها با یکدیگر - آقای قزوینی چندی در کلژ دو فرانس بر سر درس او حاضر میشدند . در ۲۲ سپتامبر سال ۱۹۳۶ میلادی در سن ۷۰ سالگی وفات یافت .

۳ - کلمان هوار^(۵) - معلم زبان فارسی در مدرسه السنه شرقیه پاریس و کلژ دو فرانس که بسیاری از کتب عربی یا فارسی را طبع و تصحیح کرده و تألیفات عدیده راجع بتاریخ و ادبیات السنه فارسی و عربی و ترکی « یعنی ترکی عثمانی » از او باقی است . در ۳۰ دسامبر سال ۱۹۲۶ میلادی در پاریس بسن ۷۲ سالگی وفات یافت .

(1) Sir Denison Ross. (2) D. S. Margoliouth. (3) Hartwig Derenbourg .
(4) A. Meillet . (5) C. huart .

۴ - پل کازانوا (۱) - متخصص در غربی و تاریخ و سکه شناسی و جغرافیای بلاد اسلام و مؤلف کتب و رسالات بسیار مفید از جمله رساله راجع بکتاب (الف لیلہ و لیلہ) و رساله در خصوص (اسپهبدان یریم) و رساله راجع بمؤلفین (اخوان الصفا) و رساله ممتعی راجع بمسکوکی که از صاحب الزنج معروف (که در سنه ۲۵۵-۲۷۰ در بصره خروج کرد و تمام اتباع و لشکریان او غلامان سیاه بودند) باقی مانده و در موزه مسکوکات قدیمه پاریس موجود است و غیره . در مارس ۱۹۲۶ در مصر وفات یافت .

۵ - کابریل فران (۲) - مدیر ژورنال آزیاتیک و متخصص جغرافیای جزیره العرب و دریای هند و آن نواحی . در اول فوریه سال ۱۹۳۵ در پاریس بسن ۷۰ سالگی وفات یافت .

۶ - آقای لوئی ماسینیون (۳) - متخصص در تصوف اسلامی و مخصوصاً در اخبار حسین بن منصور حلاج که تقریباً تمام عمر خود را در آن موضوع صرف کرده مؤلفات او در این مواضع و مخصوصاً راجع بحلاج بسیار مشهور و همه بچاپ رسیده است .

۷ - آقای هانری ماسه (۴) - مدرس زبان فارسی در مدرسه السنه شرقیه پاریس و صاحب مؤلفات عدیده در مواضع مختلفه ادبیات عربی و فارسی .

۸ - ادگار بلوشه (۵) - کتابدار شعبه شرقی کتابخانه ملی پاریس که قریب چهل سال تمام تا آخر عمر بدان شغل اشتغال داشت و طبع قسمت دوم از مجلد اول جامع التواریخ رشید الدین فضل الله وزیر غازان و اولجایتو در تاریخ سلطنت او گتای قاآن پسر و جانشین چنگیز خان تانیمورقاآن بن چیم کیم بن قوبیلای قاآن بن تولی خان بن چنگیز خان باحواشی بسیار مفصل ، و مقدمه جدا گانه مبسوط و فهرست نسخ فارسی کتابخانه ملی پاریس در ۴ مجلد و ذیل فهرست نسخ عربی همان کتابخانه در يك مجله و کتب و رسایل بسیار دیگر در مواضع ادبی و تاریخی فارسی و عربی . در ۵ سپتامبر ۱۹۳۷ (۱۶ شهریور ۱۳۱۶) در سن ۶۷ سالگی در پاریس وفات یافت .

(1) P. Casanova. (2) O. Ferrand. (3) Louis Massignon (4) M. Henri Massé.
(5) Edgard Blochet.

۹ - آقای پل یلیو (۱) - مستشرق مشهور و متخصص در معرفت زبان چینی و مغولی و تاریخ آندو مملکت و روابط آنها با ایران و رئیس « انجمن مطالعات ایرانی » در پاریس .
از خاور شناسان آلمان :

۱ - استاد مار کوارت (۲) - صاحب تألیفات مشهور مانند « ایرانشهر » در جغرافیای قدیم ایران و غیره . در چهارم فوریه سال ۱۹۳۰ وفات یافت .

۲ - استاد زاخاؤو (۳) - که تألیفات ابوریحان بیرونی از قبیل آثار الباقیه و تاریخ الهند را تصحیح و متن عربی هر دو را با ترجمه جدا گانه آنها بانگلیسی و نیز طبع کتاب بسیار مهم (طبقات الکبیر) ابن سعد کاتب واقدی که در ۱۵ مجلد که در تحت نظر او بطبع رسیده ، از آثار اوست . در نوزدهم سپتامبر سال ۱۹۳۰ میلادی در سن ۸۸ سالگی وفات یافت .

۳ - دکتر برنهارد موریتز (۴) - مدیر کتابخانه السنه شرقیه بران که عکسهای خطوط مختلفه اسلامی را از اوائل هجرت تا عصر حاضر از روی نسخ و اسناد موجوده در کتابخانه های معروف دنیا جمع و طبع کرده است .

۴ - استاد هارتمن (۵) - متخصص در زبان عربی و ترکی و شرقی . در پنجم دسامبر ۱۹۱۸ در ۶۹ سالگی در برلن وفات یافت .

۵ - استادمان (۶) - که چندین کتاب درباره زبان کردی تألیف کرده است . در پنجم دسامبر ۱۹۱۷ در سن ۵۰ سالگی وفات یافت .

۶ - استاد میتوخ (۷) - متخصص زبان عربی که قسمتی از طبقات ابن سعد سابق الذکر را تصحیح و طبع کرده ، بطوریکه مجله « روزگار نو » چاپ لندن خبر میدهدوی در اثنای جنگ کنونی (۸ نوامبر ۱۹۴۲) در سن ۶۶ سالگی وفات یافت (در لندن) .

۷ - استاد فرانک (۸) - متخصص زبان سریانی .

۸ - سباستیان بک (۹) - مؤلف صرف و نحو فارسی بزبان آلمانی .

(1) M. Paul Pelliot. (2) J. Marquart. (3) E. Sachau .

(4) Dr. Bernhard Moritz. (5) M. Hartman. (6) Oskar Mann .

Mittwoch . (8) Frank . (9) S. Beck .

از خاور شناسان روسی .

۱ - آقای ولادیمیر مینورسکی (۱) فاضل متتبع معروف - آقای مینورسکی قبل از جنگ عمومی گذشته از اجزاء سفارت روس در طهران بوده و بعدها بر تبه شارژ دافر آندولت در ایران ارتقاء جست . مقارن اوایل جنگ گذشته بروسیه مراجعت نمود و سپس در اواخر جنگ پیاریس مهاجرت کرد و پس از اقامت ده دوازده سال در آن شهر بلندن انتقال جست و به پیشنهاد مرحوم سردنیزن راس که در آن وقت مدیر مدرسه السنه شرقیه لندن بود مدرس زبان فارسی در آن مدرسه گردید . در اواسط جنگ حاضر از آن شغل کناره گرفت و تا کنون (آذر ۱۳۲۳ = نوامبر ۱۹۴۴) هنوز در آن شهر اقامت دارد ، سن ایشان اکنون در حدود ۶۶ یا ۶۷ سال میباشد . آقای مینورسکی بواسطه طول اقامت در ایران و مأموریت های مختلفه در بسیاری از نقاط این مملکت ، از اوضاع ایران و جغرافیا و تاریخ آن مملکت در این قرون اخیره خوب مستحضر است و در دائره المعارف اسلام اغلب مقالات راجع بمواضع مذکوره بقلم اوست . از تألیفات وی یکی کتابی است بروسی راجع به تحقیقات در خصوص طایفه « اهل حق » (یعنی علی الهیایان ایران) ، و کتابی دیگر در همان موضوع بفرانسه . و دیگر ترجمه حدود العالم (که کتابی است بزبان فارسی در جغرافی عمومی و در اواخر عهد سامانیان تألیف شده) بانگلیسی با حواشی بسیار مفصل مبسوط ، که در جزو مطبوعات « اوقاف کیب » در سنه ۱۹۳۷ بطبع رسیده ، و دیگر ترجمه تذکره الملوك (که کتابی است در طرز و وصف ادارات دولتی در عهد صفویه و در حدود سنه ۱۱۳۷ هجری قمری تألیف شده است) بانگلیسی ، و متن فارسی و ترجمه انگلیسی آن هر دو با هم در سال ۱۹۴۳ در جزو همان مطبوعات کیب بطبع رسیده ، و نیز عده کثیری از رسائل و مقالات در مجلات مختلفه از ویا که اغلب آنها جدا گانه بچاپ رسیده است .

آثار قزوینی - آناری که توسط آقای قزوینی تصحیح یا تألیف یا ترجمه شده و بطبع رسیده ، از قرار ذیل است :

۱ - طبع و تصحیح مرزبان نامه - که ایشان متن کتاب را از روی چندین نسخه

لندن و پاریس تصحیح و با مقدمه و حواشی در سال ۱۳۲۶ قمری درلیدن (هالاند) در جزو مطبوعات اوقاف کیب بچاپ رسانیده اند و بعد ها دوبار از روی همان طبع ایشان توسط کتابخانه طهران در طهران بطبع رسیده، ولی این چاپ دوم سنه ۱۳۱۷ شمسی چون بدقت باطبع لیدن مقابله نشده خالی از اغلاط نیست، و با اینکه در پشت آن این عبارات چاپ شده: «بتصحیح و تحشیة محمدبن عبدالوهاب قزوینی» روح ایشان اصلاً و ابداً از آن خبری ندارد. «تقریر شفاهی آقای قزوینی».

۲ - طبع و تصحیح المعجم فی معاییر اشعار المعجم - تألیف شمس قیس رازی که معظم له متن آنرا از روی دو نسخه، تصحیح و با مقدمه و فهرس باهتمام مرحوم براون در مطبعه کاتولیکی بیروت در جزو مطبوعات خیریه کیب در سال ۱۳۲۷ قمری بطبع رسیده، و بار دیگر بهمت آقای مارس رضوی با چند نسخه دیگر مقابله و توسط کتابخانه خاور در سنه ۱۳۱۴ شمسی در طهران چاپ شده است.

۳ - طبع و تصحیح چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی، که با تصحیح و مقدمه و فهرس و حواشی تعلیقات مفصل آقای قزوینی در سنه ۱۳۲۷ قمری درلیدن (هالاند) در جزو مطبوعات خیریه کیب بچاپ رسیده، و متن آن بدون حواشی نیز دو بار در اروپا و دوبار در طهران، یکبار ضمیمه گاهنامه سید جلال الدین طهرانی و بار دیگر جدا گانه از طرف کتابخانه «خاور» چاپ و منتشر شده است، و اغلب این چاپها چون بدقت با طبع لیدن مقابله نشده خالی از اغلاط نیست و مخصوصاً طبع ایرانشهر در برلین که دارای اغلاط فاحش است و هیچ کدام از این چاپها بغیر از چاپ اول در لیدن مطلقاً و اصلاً بتصحیح ایشان نیست گرچه در پشت بعضی از آنها نوشته شده: «بتصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی» (تقریر شفاهی آقای قزوینی).

۴ - طبع و تصحیح تاریخ جهانگشای جوینی - در سه مجلد: جلد اول آن با مقدمه مبسوط در ۱۲۶ صفحه و حواشی و فهرس در سال ۱۳۲۹ قمری، و جلد دوم آن با مقدمه و حواشی و فهرس در سال ۱۳۳۴ قمری، و جلد سوم آن با مقدمه و فهرس و حواشی جدا گانه بسیار مفصل و مبسوط بطرز حواشی چهار مقاله در سال ۱۳۵۵ قمری بچاپ رسیده، و هر سه مجلد در لیدن (هالاند) در جزو مطبوعات اوقاف

گیب طبع شده است .

۵ - طبع و تصحیح دیوان حافظ شیرازی - که آقای قزوینی در ایام اقامت در طهران از روی چندین نسخه بسیار قدیمی از دیوان مزبور با آقای دکتر قاسم غنی بدقت تمام مقابله کرده و جمیع اشعار الحاقی دیگران را که بمرور زمان متدرجاً در دیوان او داخل شده بود و در نسخ قدیمه اثری از آنها موجود نیست ، تمام آنها را حذف کرده و فقط متن کامل مصحح اشعار خود خواهه را بخط زیبای آقای حسن زرین خط نویسانیده و با مقدمه مفصل در ۱۳۲ صفحه در سال ۱۳۲۰ شمسی بتوسط وزارت فرهنگ کلیشه شده و در ده هزار نسخه بطبع رسیده است . (۱)

۶ - طبع و تصحیح کتاب شدالازار فی حط الاوزار عن زوارالمزار - در مزارات شیراز تألیف معین الدین جنیدبن محمود شیرازی در حدود سنه ۷۹۱ که متن عربی آن را آقای قزوینی با مشارکت آقای عباس اقبال استاد دانشگاه از روی نسخه موزه بریطانیه و نسخه کتابخانه مجلس و نسخه کتابخانه خصوصی آقای دکتر تقی بهرامی تصحیح کرده اند و با حواشی مفصل در چاپخانه مجلس تحت طبع است .

۷ - بیست مقاله ، جلد اول - که برخلاف عنوانش فقط شامل پانزده مقاله از آقای قزوینی است که در مجلات مختلف بچاپ رسیده بوده و سپس باهتمام آقای پور داود استاد دانشگاه و توسط انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی در ۱۳۰۷ شمسی در بمبئی چاپ و منتشر گردیده .

۸ - بیست مقاله ، جلد دوم - شامل ۲۰ مقاله دیگر از ایشان که باهتمام آقای عباس اقبال آشتیانی استاد دانشگاه در ۱۳۱۳ شمسی در طهران چاپ و منتشر شده .

۹ - مقدمه تذکرة الشعراء عوفی موسوم بلباب الالباب - که درابتداء مجلد اول کتاب مزبور در سال ۱۳۲۴ در لیدن بطبع رسیده .

۱۰ - رساله در شرح حال مسعود سعد سلمان - شاعر معروف معاصر غزنویه که فقط ترجمه انگلیسی آن بقلم مرحوم ادوارد براون در مجله آسیائی لندن در حدود

(۱) بعلاوه آقای قزوینی پاره حواشی و تعلیقات بر دیوان حافظ نگاشته اند که فقط سه نمونه از آن در شماره های اول و سوم و چهارم مجله « یادگار » درج شده است .

سال ۱۹۰۹ میلادی بطبع رسیده .

۱۱ - مقدمه تذکرة الاولیاء شیخ عطار - که نخست در سال ۱۳۲۳ قمری در ابتداء کتاب مزبور در لندن (هلاند) بطبع رسیده و بار دیگر با تجدید نظر ثانوی خود ایشان در ۱۳۲۱ شمسی در ابتدای چاپ دوم کتاب مذکور در طهران در (چاپخانه مرکزی) منتشر شده .

۱۲ تا ۲۳ - مقدمه های دوازده کتاب ذیل : مجمل التواریخ ، و کتاب الابنیه عن حقایق الادویه ، و تاریخ بیهق ، و التوسل الی الترسل ، و عتبه الکتبه ، و زین الاخبار و تمه صوان الحکمة ، و مونس الاحرار ، و دواوین شعراء سته ، و حدود العالم ، و سمط العلی ، و منافع حیوان که بتوسط آقای قزوینی در ایام اقامت در اروپا برای وزارت فرهنگ از هر يك چندین دوره عکس برداری شده و معظم له برای معرفی آن کتب بر هر يك از آنها مقدمه مبسوط یا مختصر نگاشته و در ابتدای هر نسخه عکسی از هر دوره از کتب دوازده گانه مزبور الحاق نموده است .

تنبیه اول - مقدمه های هشت کتاب اول یعنی مجمل التواریخ تا مونس الاحرار بتمامها در جلد دوم « بیست مقاله » بچاپ رسیده است .

تنبیه دوم - بغير دوازده کتاب مذکور در فوق شش کتاب دیگر نیز بتوسط معزی الیه در اروپا عکس برداری شده که برای آنها مقدمه بقلم ایشان نگاشته نشده و اسامی مجموع این هیجده کتاب عکسی با وصف اجمالی هر يك از آنها عنقریب مذکور خواهد شد .

۲۴ - طبع و تصحیح مقدمه قدیم شاهنامه - که ابتداء در بیست مقاله جلد دوم بطبع رسیده و بعدها با پاره تغییرات در کتاب « هزاره فردوسی » که از طرف وزارت فرهنگ در سال ۱۳۲۲ منتشر گردیده ، چاپ شده است .

۲۵ - مقاله تاریخی و انتقادی - راجع بکتاب نفثة المصدور تألیف نورالدین محمد نسوی منشی سلطان جلال الدین منکبرنی آخرین خوارزمشاهیان که در سنه ۱۳۰۸ شمسی باهتمام فاضل دانشمند آقای عباس اقبال آشتیانی استاد دانشگاه در طهران در مطبعة مجلس بطبع رسیده است .

۲۶ - رساله ممدوحین - عدی - که ابتداء در سنه ۱۳۱۶ شمسی در ضمن مجموعه ای از مقالات بعضی فضلاء ایران راجع بشرح حال و آثار سعدی که وزارت فرهنگ بمناسبت جشن هفتمین سال تألیف گلستان با اسم «سعدی نامه» منتشر ساخت چاپ شد، و بعدها در سال ۱۳۱۷ نیز جدا گانه در ۹۸ صفحه و زیری بطبع رسید.

۲۷ - رساله در شرح احوال شیخ ابوالفتح رازی مؤلف تفسیر فارسی مشهور و متوفی در اواسط قرن ششم که در جوار امامزاده حمزه در محوطه مزار شاهزاده عبدالعظیم واقع در یک فرسخی جنوبی طهران مدفون است. تفسیر مزبور که دو مجلد آن در عهد مظفرالدین شاه قاجار بطبع رسیده و بعد همچنان معوق مانده بود بالاخره در سال ۱۳۱۵ شمسی با اهتمام آقای علی اصغر حکمت وزیر فرهنگ وقت بقیه مجلدات آن که سه جلد دیگر باشد بچاپ رسید و مجموعاً در پنج مجلد بقطع بزرگ منتشر گردید. این رساله آقای قزوینی بعنوان «خاتمه الطبع راجع بشرح احوال مؤلف کتاب و وصف اجالی تفسیر حاضر» در ۶۲ صفحه بزرگ در آخر جلد پنجم بطبع رسیده است. فهرست نسخی که بتوسط آقای قزوینی در اروپا برای وزارت فرهنگ عکس برداری شده

چنانکه سابق گفته شد مرحوم تیمورتاش در سفر اول خود بارویا در سال ۱۹۲۸ میلادی در وقت عبور از پاریس با آقای قزوینی پیشنهاد کرد که آیا ممکن است از نسخ مهمه فارسی و عربی راجع بعلوم و فنون و تاریخ و جغرافیا و ادبیات ایران که در کتابخانه های اروپا محفوظ است سواد برداشت و بایران فرستاد؟ معظم له پاسخ دادند سواد برداشتن این همه نسخ هم بسیار گران تمام میشود و هم طول مدت زیادی لازم دارد و هم بالاخره بواسطه سهو و اشتباهات نسخ هیچوقت اطمینان نمیتوان کرد که عیناً مطابق با اصل بشود و از همه آسانتر و کم خرج تر که معمول به عموم کتابخانه ها است عکس برداری از نسخ است که هم عیناً مطابق اصل است و هم در اسرع اوقات انجام میگردد و هم بمراتب از سواد برداشتن ارزان تر تمام میشود. مرحوم تیمورتاش این مطلب را یادداشت کرد و پس از مراجعت بایران محض نمونه و امتحان در مرتبه اول (که بواسطه تبدل اوضاع دیگر ثانی و ثالث و رابع پیدا نکرد) مبلغ صد هزار

فرانك از طرف دولت ايران بتوسط سفارت ايران در پاریس در اختیار معزى اليه گذارد (وصول این مبلغ پاریس در ۳ اسفند ۱۳۰۷ شمسی بود) و انتخاب نسخ را کما و کیفاً و موضوعاً و از هر حیث و لحاظ دیگر کاملاً با اختیار و قضاوت خود آقای قزوینی موکول کرد .

پس از وصول اعتبار مذکور آقای قزوینی مشغول کار شدند و چنانکه در بالا گفته شد در عرض مدت نه سال از ۱۹۲۹ الی ۱۹۳۸ میلادی متدرجاً هیجده نسخه از آن قبیل کتب را که اسامی آنها بلافاصله بعد از این مذکور خواهد شد ، از هر کدام غالباً سه دوره و گاه کمتر یا بیشتر که مجموعاً قریب هشتاد مجلد است عکس برداشتند و تا هر اندازه که وقت ایشان اجازه میداد برای غالب آن کتب بقصد معرفی آنها بخوانندگان مقدمه مفصل یا مختصری نگاشته بآنها الحاق نمودند ، و بهر اندازه که نسخ حاضر میشد بتدریج برای وزارت فرهنگ میفرستادند ، و در اول ژانویه ۱۹۳۲ میلادی در عهد وزارت مالیه آقای تقی زاده ، آقای قزوینی صورت حساب کامل مفصلی از قسمت عمده کارهای عکس برداری که تا آن تاریخ انجام داده بودند ، شامل اسامی نسخ و عمده آنها و عمده دوره های هر یک از آنها و عمده مجموع مجلدات آنها و اجرت عکس برداری و تجلید و باربندی و ارسال آنها بطهران بتوسط پست یاراه آهن که مجموعاً بمبلغ ۹۸۹۸۰/۳۵ فرانك (نود و هشت هزار و نهصد و هشتاد فرانك و سی و پنج سانتیم) در آن وقت بالغ میشد بتوسط سفارت ایران در پاریس برای دیوان محاسبات وزارت دارائی مصحوب جمیع مدارك و سندهای خرج و قبوض عکسها و صحافها و عمده باربندی و غیرهم فرستادند ، و چون بموجب صورت حساب فوق از بقیه صد هزار فرانك اعتبار دولت در آن تاریخ (یعنی اول ژانویه ۱۹۳۲) در نزد آقای قزوینی فقط ۱۰۱۹/۶۵ فرانك (هزار و نوزده فرانك و شصت و پنج سانتیم) باقی مانده بود لهذا برای اتمام عمل عکس برداری دو سه نسخه دیگر که سفارش آنها بعمکس داده شده ولی تمام اجرت آنها پرداخته نشده بود باز معظم له در حدود سه هزار فرانك از دولت اعتبار خواستند ، و این مبلغ در (۶ ژوئیه ۱۹۳۵ بتوسط سفارت ایران در پاریس بدست ایشان رسید .

و در همان تاریخ مذکور در فوق (یعنی اول ژانویه ۱۹۳۲) نیز آقای قزوینی را برت مفصل مبسوطی راجع بوصف تفصیلی جمیع نسخی که تا آن موقع عکس برداری شده بود و عدّه مجموع مجلدات آنها و عدّه صفحات هر نسخه و اسامی کتابخانه هائی که آن نسخ در آنجا موجود است و اسامی مؤلفین آن کتب و تاریخ تألیف آنها و سایر جزئیات و خصوصیات و تمیزات هر يك از آنها بتوسط سفارت ایران در پاریس برای وزارت فرهنگ فرستادند که لابد این هر دو را برت فعلاً در بایگانی دو وزارت مزبور یعنی دیوان محاسبات وزارت دارائی و وزارت فرهنگ باید محفوظ باشد .

صورت اسامی و وصف اجمالی نسخی که بتوسط آقای قزوینی

عکس برداری شده

۱ - مجمل التواریخ والقصص - تألیف مؤلفی نامعلوم که اسمش در هیچ جای خود کتاب مذکور نیست ولی تاریخ تألیف آن که صریحاً و مکرر در اثناء کتاب مذکور است در سنه ۱۰۸۰ یا صد و بیست در عهد سلطنت سلطان سنجر سلجوقی بوده است و تاریخ کتاب این نسخه که از روی آن عکس برداری شده متعلق بکتابخانه ملی پاریس است در ۲۸ جمادی الاولی سال هشتصد و سیزده هجری است ، يك نسخه دیگر از این کتابت از قرار مکتوب آقای مجتبی مینوی با آقای قزوینی در ۱۹ آوریل ۱۹۳۹ در کتابخانه خصوصی مستر چستر بیٹی از متولین انگلیسی در لندن موجود است که تاریخ کتابت آن در ۱۶ جمادی الاخره سال هشتصد و بیست و سه است یعنی فقط ده سال بعد از نسخه پاریس نوشته شده است ، و از قرار تقریر شفاهی آقای محمد فؤاد کویریلی زاده فاضل معروف ترك برای آقای قزوینی يك نسخه دیگر نیز از این کتاب در کتابخانه خصوصی فاضل مشارالیه در استانبول موجود است . معظم له از روی نسخه کتابخانه ملی پاریس در سنه ۱۹۲۹ میلادی سه دوره از این کتاب ، هر دوره در دو مجلد عکس برداشتند که مجموعاً شش دوره باشد ، و در ۷ مارس سنه ۱۹۳۱ دو دوره آنرا که عبارت از چهار مجلد باشد برای وزارت فرهنگ بطهران فرستادند که اکنون هر دو دوره که چهار مجلد است در کتابخانه ملی طهران موجود است و يك دوره دیگر آنرا با اجازه وزارت فرهنگ برسم امانت در نزد خود در پاریس نگاهداشتند .

آقای قزوینی برای این کتاب مقدمه مبسوطی نگاشته و در ابتدای هر دوره يك نسخه از آن مقدمه ملحق کرده اند و بعدها این مقدمه در جلد دوم بیست مقاله در سنه ۱۳۱۳ شمسی بطبع رسیده است . آقای ملك الشعراء بهار کتاب مزبور را با مقدمه آقای قزوینی و مقدمه دیگر از خود بخرج وزارت فرهنگ در سنه ۱۳۱۸ شمسی در مطبعه خاور بافهارس اعلام و حواشی بطبع رسانیده اند .

۴- کتاب الابنيه عن حقایق الادویه - که قاموسی است بفارسی در مفردات طب مرتب بحروف معجم نظیر مفردات ابن البیطار بعربی ولی بسیار مختصرتر از این کتاب اخیر ، تألیف ابومنصور موفق بن علی هروی . شرح احوال مؤلف و تاریخ تألیف کتاب بنحو تحقیق معلوم نیست ولی چون تاریخ کتابت نسخه در سنه ۴۴۷ هجری است ، پس واضح است که تاریخ تألیف کتاب بالضروره قبل از این تاریخ بوده است ، و آنچه بعض مستشرقین گمان کرده اند که این کتاب در زمان منصور بن نوح سامانی (۳۵۱-۳۶۵) تألیف شده بکلی مشکوک و گویا بی اساس است (رجوع شود به بیست مقاله قزوینی ج ۲ ص ۲۰۲-۲۰۴) . اهمیت بسیار این نسخه از چند راه است : یکی آنکه این نسخه قدیمترین نسخه تاریخی داری است که بزبان فارسی تا کنون موجود است ، زیرا که تاریخ کتابت آن در سنه چهارصد و چهل و هفت هجری است و هیچکس در هیچ جای دنیا هیچ نسخه ای بزبان فارسی در هیچ موضوعی قدیم تر از این تاریخ تا کنون سراغ نداده است . دوم آنکه این نسخه بخط دست علی بن احمد اسدی طوسی شاعر مشهور و مؤلف گرشاسب نامه و فرهنگ معروف به (فرهنگ اسدی) است و عین حکایت خط کاتب در آخر نسخه از قرار ذیل است : « و کتب علی بن احمد الطوسی الشاعر فی شهر شوال من سنه سبع و اربعین و اربع مائه للهجرة النبوی صلی الله علیه و آله خجسته باد بر خداوندش . » و ثالثاً آنکه این نسخه بکلی منحصر بفرد است و در هیچیک از کتابخانه های عمومی یا خصوصی در هیچیک از بلاد اروپا یا ممالک اسلامی مطلقاً و اصلاً تا کنون هیچکس نامی و نشانی از نسخه دیگری از این کتاب ندیده و شنیده و سراغ نداده است . عکس حاضر از روی نسخه منحصر بفرد کتابخانه دولتی وینه برداشته شده در سه دوره ، هر دوره در سه مجلد که مجموع نه جلد باشد . دو دوره از آنرا که شش مجلد است آقای قزوینی در ۱۸ نوامبر ۱۹۳۰ میلادی بطهران برای وزارت فرهنگ

فرستادند و يك دوره آن با اجازه وزارت فرهنگ در نزد ایشان در پاریس برسم امانت محفوظ ماند و فعلا يك دوره كامل آن در سه مجلد و يك جلد سوم از دوره ديگر در كتابخانه ملی طهران موجود است و يك دوره ناقص (جلد اول و دوم) در كتابخانه دانشكده ادبیات بامانت از كتابخانه ملی مورد استفاده ارباب رجوع است. (جلد سوم این دوره چنانکه گفته شد در كتابخانه ملی است).

۳ - تاریخ بیهقی - (یعنی ناحیه سبزوار)، تألیف ابوالحسن علی ابن زیدبن محمدبن الحسين بیهقی صاحب کتاب (تتمه صوان الحکمة) آئی الذکر و متوفی در سال ۵۶۵ هجری. از این کتاب در اروپا فقط دو نسخه موجود است: یکی در موزه بریتانیه در لندن و دیگری در كتابخانه دولتی برلین. آقای قزوینی با احتیاط اینک در صورت طبع این کتاب تصحیح آن بواسطه مقابله با هر دو نسخه کامل تر باشد از هر دو نسخه مزبور و از هر کدام سه دوره عکس برداشتند: از نسخه لندن سه دوره در سه مجلد و از نسخه برلین نیز سه دوره در شش مجلد که مجموعاً شش دوره در نه جلد، گردید. از این نه مجلد يك جلد آنرا که عبارت باشد از يك نسخه از عکس لندن آقای قزوینی با اجازه وزارت فرهنگ در نزد خود در پاریس برسم امانت نگاه داشتند و مابقی هشت مجلد ديگر را تمام و کمال بطهران برای وزارت فرهنگ فرستادند: دو مجلد عکس لندن را در هیجدهم سپتامبر ۱۹۲۹ بایست سفارشی دو قبضه و شش مجلد عکس برلین را در ۲۶ فوریه ۱۹۳۲، ولی اکنون فقط يك جلد از عکس لندن (یعنی يك دوره) و چهار مجلد از عکس برلین (یعنی دو دوره) که مجموع پنج مجلد باشد در كتابخانه ملی طهران و یک دوره (شامل دو مجلد) نیز از عکس برلین در كتابخانه دانشكده ادبیات موجود است و یک دوره عکس لندن (يك جلد) هیچ معلوم نیست کجاست و چه بر سر آن آمده است؟! آقای قزوینی برای این کتاب مقدمه مبسوطی نگاشتند و در ابتدای هر يك از این شش دوره يك نسخه از آن مقدمه الحاق کرده‌اند، و این مقدمه بتمامها در جلد دوم بیست مقاله در ۱۳۱۳ شمسی بچاپ رسیده است. تاریخ بیهق در سال ۱۳۱۷ شمسی باهتمام و تصحیح آقای احمد بهمنیار استاد دانشگاه بامقدمه و تعلیقات ایشان بانضمام مقدمه آقای قزوینی با دقت تمام از روی هر دو نسخه لندن و

برلین در طهران در چاپخانه کانون بطبع رسیده است .

۴ - التوسل الی التوسل - که عبارت است از مجموعه منشآت بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی منشی تکش خوارزمشاه و متوفی بعد از سنه پانصد و هشتاد و هشت . از این مجموعه يك نسخه در کتابخانه لیدن از بلاد هلاند موجود است و يك نسخه دیگر در کتابخانه ملی پاریس که اکمل از نسخه لیدن است زیرا شامل کتابی دیگر محتوی بر منشآت عهد سلجوقیه روم نیز میباشد . آقای قزوینی بهمان ملاحظه مذکور در خصوص تاریخ بیهق - یعنی بملاحظه اینکه در صورت طبع این کتاب تصحیح متن از روی دو نسخه البته بمراتب کاملتر از يك نسخه خواهد بود - این کتاب را از روی هر دو نسخه مزبور عکس برداشتند : از روی نسخه پاریس سه دوره هر دوره در دو مجلد که ۶ مجلد باشد ، و از روی نسخه لیدن نیز سه دوره ، هر دوره در يك مجلد که میشود سه مجلد و عکس مجموع سختین شش دوره در نه مجلد میگردد . از این نه مجلد يك مجلد آنرا که عبارت باشد از يك نسخه از عکس لیدن آقای قزوینی با اجازه وزارت فرهنگ برسم امانت در پاریس در نزد خود نگاه داشتند ، و مابقی یعنی هشت مجله دیگر را بتمامها بطهران برای وزارت فرهنگ فرستادند : دو مجلد عکس لیدن را در ۸ فوریه ۱۹۳۲ و چهار مجلد یعنی دو دوره از عکس پاریس را نیز در همان تاریخ فوریه ، و دو مجلد دیگر عکس پاریس را در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ . ولی اکنون در کتابخانه ملی طهران فقط یکدوره یعنی يك جلد از عکس لیدن و دو دوره یعنی چهار جلد از عکس پاریس که مجموعاً پنج مجلد است وجود دارد و يك دوره (در يك جلد) نیز از عکس لیدن در کتابخانه دانشکده ادبیات امانت است و مابقی مجلدات یعنی یکدوره از عکس پاریس در دو مجلد معلوم نیست کجاست و چه بر سر آنها آمده است ؟ آقای قزوینی برای این کتاب نیز مقدمه مختصری نگاشته و در ابتدای هر دوره يك نسخه از آن الحاق کرده اند و عین آن مقدمه در جلد دوم بیست مقاله بچاپ رسیده است . در سال ۱۳۱۵ شمسی این کتاب از روی هر دو نسخه لیدن و پاریس بتوسط آقای احمد بهمنیار استاد دانشگاه مقابله و تصحیح گردیده و با مقدمه و حواشی و فهرس متعدد بانضمام مقدمه آقای قزوینی در شرکت سهامی چاپ در طهران بطبع رسیده است .

۵ - عتبة الكتبية - که عبارت است از مجموعه بزرگی از منشئات و مکاتیب منتجب الدین بدیع انابک جوینی (علی بن احمد الکاتب) منشی سلطان سنجر سلجوقی (سنه ۵۱۱ - ۵۵۲) و رئیس دیوان رسائل او. این کتاب از روی نسخه منحصر بفرد کتابخانه ملی قاهره که در سنه شصت و هفتاد و یک بخط نسخ درشت کتابت شده بتوسط مرحوم الیاس سرکیس مؤلف کتاب معروف معجم المطبوعات العربیه و بدستور آقای قزوینی در سال ۱۹۳۱ میلادی عکس برداری شده در چهار دوره، هر دوره دو مجلد که هشت مجلد باشد. از این هشت مجلد یکدوره آن که دو مجلد است باجازه وزارت فرهنگ در نزد آقای قزوینی در پاریس محفوظ ماند، و سه دوره دیگر آنرا (که شش مجلد باشد) ایشان در ۱۸ اوت ۱۹۳۲ برای وزارت فرهنگ بطهران فرستادند، و این هر سه دوره بحمدالله هنوز در کتابخانه ملی طهران موجود است. آقای قزوینی برای کتاب مقدمه مبسوطی نگاشته اند و در ابتدای هر دوره یک نسخه از آنرا ملحق ساخته اند و عین این مقدمه بتمامها در جلد دوم بیست مقاله بطبع رسیده است و بعدها نیز آقای قزوینی فصلی از این کتاب را که عبارت است از فرمان سلطان سنجر در خصوص تفویض «ریاست اصحاب امام شافعی» بسمعانی معروف صاحب کتاب «انساب» در مجموعه که ای بیاد بود مرحوم دینشاه ایرانی از طرف انجمن زرنشتیان بمبئی در سال ۱۳۲۲ شمسی منتشر شده، بطبع رسانیده اند.

۶ - زین الاخبار - در تاریخ و آثار و اعیاد و عادات و رسوم ملل ماضیه تألیف ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی از معاصرین ابوریحان معروف (گردویز) که گاه گردیز باجیم نیز نویسند، قصبه ای بود از محال غزنین در سلطنت عبدالرشید بن مسعود بن محمود بن سبکتکین یعنی مابین سنوات ۴۴۱-۴۴۴. از این کتاب ظاهراً فقط دو نسخه در دنیا موجود است و اتفاقاً هر دو نسخه نیز در کتابخانه های انگلستان است:

یکی که اقدم و اصح است در کتابخانه کمبریج و دیگری در اکسفورد. عکس حاضر از روی نسخه کتابخانه مدرسه کینگز کالج (۱) در کمبریج برداشته شد (در

سنه ۱۹۳۱ میلادی) در سه دوره، هر دوره در دو مجلد که مجموع شش مجلد میشود، و معظم له هر شش مجلد آنرا در ۱۹ اوت ۱۹۳۲ بطهران برای وزارت فرهنگ فرستادند و هر سه دوره آن اکنون بحمدالله در کتابخانه ملی طهران موجود و مورد استفاده میباشد. آقای قزوینی مقدمه مختصری برای این کتاب نوشته و در اول هر دوره يك نسخه از آن الحاق نموده اند، و بعد ها این مقدمه در جلد دوم بیست مقاله و سپس در ابتدای قسمتی از خود این کتاب که چنانکه خواهیم گفت در طهران چاپ شده بطبع رسیده است. بعضی فصول متفرقه این کتاب سابقاً در سنوات ۱۸۹۷ و ۱۸۹۸ و ۱۹۰۳ بتوسط بارتولد مستشرق روسی و غیر او در بعضی مجلات روسی و مجاری بطبع رسیده و قریب یک ربع تمام کتاب را نیز راجع بسطنت طاهریان و سامانیان و غزنیان در سنه ۱۹۲۸ میلادی در برلین در مطبعه «ایران شهر» بتوسط شخصی هندی موسوم بحمد ناظم معلم «مسلم یونیورسیتی» در علیکده هند با مقدمه و فهرس چاپ شده است، و مجدداً از روی همین چاپ با مقابله با اصل نسخه عکسی بازعین همین قسمت در طهران (بدون اسم ناشر) در سنه ۱۳۱۵ شمسی بسرمایه شرکت کتابخانه ادب با حواشی فاضلانه ناشر و مقدمه آقای قزوینی و فهرس اسماء رجال و اسماء اماکن بطبع رسیده است.

۷ - تتمه صوان الحکمة - یا «تاریخ حکماء الاسلام» بعربی تألیف ابوالحسن علی بن زید بیهقی متوفی در سنه یانصد و شصت و پنج (مؤلف تاریخ بیهق سابق الذکر). این کتاب یعنی تتمه صوان الحکمة چنانکه اسم آن حاکی است ذیلی است بر کتاب «صوان الحکمة» (یعنی صندوق حکمت) در تراجم احوال حکماء قبل از اسلام تألیف (ابوسلیمان محمد بن طاهر بن بهرام منطقی سجستانی ساکن بغداد که تا حدود ۳۸۰ هجری ظاهر ادرحیات بوده است) برای مزید اطلاع احوال از این ابوسلیمان منطقی رجوع شود برساله آقای قزوینی در این خصوص که عنقریب اشاره بدان خواهد شد. از کتاب تتمه صوان الحکمة يك نسخه در کتابخانه دولتی در برلین و يك نسخه در کتابخانه آستانه قدس رضوی در مشهد و سه نسخه در کتابخانه های متفرقه استانبول موجود است و عکس حاضر از روی نسخه برلین برداشته شده (در سنه ۱۳۱۵ شمسی).

درسه دوره، هر دوره يك مجلد که مجموع سه مجلد باشد، يك مجلد از آن با اجازه وزارت فرهنگ در نزد آقای قزوینی در پاریس برنم امانت محفوظ ماند و دو مجلد دیگر آن در دوم سپتامبر ۱۹۳۴ بطهران برای وزارت فرهنگ فرستاده شده که هر دو مجلد اکنون در کتابخانه ملی طهران موجود است. معظم له برای این کتاب مقدمه ای نگاشته و در ابتدای هر مجلدی، يك نسخه از این مقدمه الحاق کرده اند و بعدها در سنه ۱۹۳۳ میلادی این مقدمه با زیادات و الحاقات بسیار مستقلاً بصورت رساله ای جداگانه بعنوان «شرح حال ابوسلیمان منطقی سجستانی» در جزو نشریات «انجمن تحقیقات راجع بعلوم و صنایع ایران»^(۱) در پاریس در «مطبعة فرانسوی و شرقی»^(۲) در شهر شالون سورسون^(۳) از بلاد فرانسه بطبع رسیده است، و سپس در سنه ۱۳۱۳ شمسی (۱۹۳۴ میلادی) عین این رساله مجدداً در «بیست مقاله» جلد دوم صفحه ۹۴-۱۳۷ نیز چاپ شده است.

تنبیه - کتاب تمه صوان الحکمة در سال ۱۳۵۱ هجری قمری در لاهور به تصحیح آقای محمد شفیع از فضلی معروف هند از روی نسخه بر این باحواشی و فهراس عدیده و اختلاف قراءات سه نسخه استانبول بادقت تمام در ۳۵۹ صفحه بقطع وزیری بطبع رسیده است.

۸- هونس الاحرار فی دقائق الاشعار - (یا: رقائق الاشعار، براء بجای دال)

که مجموعه ایست از انتخابات بسیار مفصل از اشعار قریب دو بیست تن از شعراء فارسی زبان از اقدم ازمنه تا عصر مؤلف تألیف محمد بن بدر جاجرمی شاعر در سنه هفتصد و چهل و يك هجری. این نسخه ظاهراً بلکه تقریباً بنحو قطع و یقین بخط خود مؤلف است و تاریخ کتابت آن در ماه رمضان سنه مزبور است. برای مزید اطلاع از وصف این نسخه و شرح حال مؤلف رجوع شود بمقدمه مبسوطی که آقای قزوینی برای این کتاب نگاشته و در ابتدای هر دوره از آن ملحق کرده اند، و بعدها عین این مقدمه بتمامها در جلد دوم بیست مقاله ص ۱۳۸-۱۵۵ نیز بطبع رسیده است. نسخه

(1) Société des études iraniennes et de l'art persan.

(2) Imprimerie Française et orientale.

(3) Chalon-sur-Saône.

اصلی این کتاب که عکس حاضر از روی آن برداشته شده ملك یکی از تجار عتیقه فروش از ارامنه تبعه ایران آقای هاگب کورکیان (۱) ساکن نیویورک است که با اجازه ایشان در ۱۹۲۹ میلادی در پاریس سه دوره، هر دوره‌ای در دو مجلد از آن عکس برداری شده که مجموعاً شش مجلد باشد. یک نسخه از این عکس را با اجازه وزارت فرهنگ آقای قزوینی در پاریس برسم امانت در نزد خود نگاه داشتند، و دو دوره دیگر را که عبارت از چهار مجلد باشد در ۲۸ دسامبر ۱۹۲۹ بظهران برای وزارت فرهنگ فرستادند و اکنون یک دوره آن که عبارت از دو مجلد باشد در کتابخانه ملی طهران موجود است و دوره دیگر آن (که باز دو مجلد است) در کتابخانه مجلس شورای ملی، و مقدمه مبسوطی را که معظم له چنانکه در بالا گفته شد در ابتدای هر دوره از این کتاب ملحق کرده بودند در نسخه کتابخانه ملی موجود نیست (و از قرار مذکور یکی از خوانندگان این مقدمه را از اصل نسخه کننده و برده است و آثار و علائم کننده شدن اوراق در ابتدای جلد اول این نسخه واضح و نمایان است) ولی در نسخه کتابخانه مجلس آن مقدمه بتمامها بخط خود آقای قزوینی موجود است.

۹- دو اوین شعراء سته - یعنی منتخباتی بسیار مفصل و مبسوط از دو اوین

شش شاعر ذیل: معزی، واثیرالدین اخسیکتی، و ادیب صابر، و نظام الدین محمود قمر اصفهانی (۲)، و شمس طبسی، و ناصر خسرو و مجموعاً دارای بیست و پنج هزار بیت شعر است تقریباً. تاریخ کتابت این نسخه در سنوات ۷۱۳ و ۷۱۴ هجری است و نسخه - ایست بسیار عریض و طویل و دارای پنجاه و سه مجلس تصویر است از جنس تصاویر دوره مغول و سابقاً این نسخه متعلق بوده است بکتابخانه گوهر سلطان دختر شاه - اسماعیل اول صفوی و مهر این زن در چندین موضع در سرتاسر این نسخه زده شده است، و اکنون متعلق است بکتابخانه ایندیا افس (۳) (دیوان هند) در لندن.

(1) M. Hagop Kevorkian.

(۲) بهمان املاء و ضبط قمر بمعنی ماه، نام این شاعر در المعجم فی معاییر اشعار العجم ص ۳۵۶ و در مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۳۵ در عنوان «نظام اصفهانی» برده شده است. ولی در این مأخذ اخیر تخلص او سهواً بجای قمر «قمری» نوشته شده با یاء در آخر.

آقای قزوینی در سنه ۱۹۳۱ میلادی سه دوره عکس برداشتند هر دوره ای در يك مجلد، يك مجلد آنرا با اجازه وزارت فرهنگ برسم امانت نزد خود در پاریس نگاه داشتند و دو دوره دیگر آنرا در ۱۹ اوت ۱۹۳۲ بطهران برای وزارت فرهنگ فرستادند و اکنون این دو مجلد در کتابخانه ملی طهران موجود است با مقدمه مختصری در وصف این کتاب که معزی الیه در ابتدای هر يك از مجلدات این نسخه الحاق کرده اند.

۱۰ - حدود العالم - که کتابی است بفارسی در جغرافیای عمومی از مؤلفی

نا معلوم در سنه سیصد و هفتاد و دو هجری بنام ابوالحسارث محمد بن احمد بن فریغون از مملوک فریغونیان جوزجانان در مشرق خراسان تألیف شده و يك نسخه منحصر بفردی از آن که در سنه ششصد و پنجاه و شش هجری کتابت شده در موزه آسیائی لنین گراد در روسیه موجود است. از متن فارسی این نسخه عکس بسیار نفیس پاکیزه ای بتوسط مرحوم بارتولد (۱) مستشرق مشهور روسی برداشته شده و آکادمی علوم روسیه در سال ۱۹۳۰ میلادی هشتصد نسخه از آن عکس بطریق (فتوتیپی) (یعنی چاپ عکس) با مقدمه ای بروسی بقلم بارتولد مذکور منتشر ساخته است. آقای قزوینی دو نسخه از این چاپ عکسی در سپتامبر ۱۹۳۱ از لنین گراد بدست آوردند و مقدمه مختصری برای معرفی کتاب بهر يك از آنها الحاق کرده و در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ هر دو نسخه را برای وزارت فرهنگ بطهران فرستادند و هر دو نسخه اکنون در کتابخانه ملی طهران موجود است، بعدها آقای ولادیمیر مینورسکی (۲) سابق الذکر از مستشرقین مشهور روسی این کتاب را بانگلیسی ترجمه کرده در سنه ۱۹۳۷ این ترجمه را با مقدمه بارتولد و حواشی و تحقیقات بسیار مفصل با دوازده نقشه در جزو مطبوعات اوقاف کیب در انگلستان بطبع رسانید.

۱۱ - سمط التعلی اللحضرة العلیا - در تاریخ ملوک قرآختائیان کرمان تألیف

ناصرالدین بن منتجب الدین منشی کرمانی در حدود هفتصد و شانزده هجری، از روی نسخه مزبور بریطانیه که ظاهراً در قرن دهم کتابت شده، در سه دوره هر دوره يك مجلد در سنه ۱۹۳۱ میلادی عکس برداشته شد. از این سه مجلد يك مجلد آن با اجازه

(1) W. Barthold. (2) M. Vladimir Minorsky.

وزارت فرهنگ در نزد آقای قزوینی در طهران برسم امانت محفوظ است، و دو مجلد دیگر آن در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ میلادی بطهران برای وزارت فرهنگ فرستاده شده است و اکنون این هر دو مجلد با مقدمه مختصری که معظم له در ابتدای هر يك از آنها علاوه کرده اند در کتابخانه ملی طهران موجود است.

۱۲ - منافع حیوان - در علم حیوان شناسی تألیف مؤلفی نامعلوم که معاصر باغازان خان بن ارغون بن اباقا بن هولاکو بن تولى بن چنگیزخان (۶۹۵-۷۰۳) بوده است و کتاب مزبور را بنام آن پادشاه تألیف کرده و بخط نسخ بسیار خوش نویسانده و نود و هفت مجلس تصویر حیوانات بسیار ممتاز اعلی از بهترین نمونه تصاویر دوره مغول بر آن افزوده و نسخه حاضر را که ظاهراً بلکه بنحو قطع و یقین نسخه اصلی مؤلف است و تاریخ کتابت آن در سنه ششصد و نود و اند است (عدد آحاد آن محو شده است) از آن ساخته پادشاه مزبور تقدیم کرده است، و بدبختانه نسخه عکسی حاضر نسخه کامل کتاب نیست و قریب سدس یا سبع اصل کتاب از آن ناقص است، و اصل نسخه خطی کامل آن سابقاً ملك مسیو وینییه^(۱) یکی از تجار عتیقه فروش پاریس بود و بعدها آنرا به پیرپونت مرگان^(۲) متمول معروف آمریکائی فروخت و فعلاً این نسخه در نیویورک است ولی یکی از مؤسسات معتبر عکاسی^(۳) پاریس فقط قسمت مصور این نسخه را یعنی فقط اوراقی را که دارای مجلس تصویری بوده از روی نسخه پیرپونت مرگان عکس برداشته و دانه دانه در پاریس بفروش میرساند. آقای قزوینی مجموع آن اوراق عکسی موجود در پاریس را که چنانکه در بالا گفته شد عبارت از نود و هفت ورقه است از آن مؤسسه در سه دوره (یعنی سه مرتبه ۹۷ ورق) خریده و آن اوراق را تا آن اندازه که ممکن بود از روی حدس و قیاس و قراین مرتب و در سه جلد مجلد کرده و مقدمه مفصلی نیز برای این نسخه در ۴۲ صفحه نگاشته در ابتدای هر يك از مجلدات سه گانه آن افزودند، و از این سه نسخه يك نسخه را با

(1) M. Charles Vignier. (2) M. Pierpont Morgan.

(۳) نام و عنوان و آدرس این مؤسسه از قرار ذیل است:

Les Archives Photographiques d'Art et d'Histoire, 1 bis' Rue de Valois, Paris. 1^{er}.

اجازة وزارت فرهنگ در نزد خود برسم امانت نگاهداشته و دو نسخه ديگر آنرا در بيستم ژويه ۱۹۳۶ ميلادي براي وزارت فرهنگ بطهران فرستادند و اکنون يکي از اين دو نسخه در کتابخانه ملي طهران و ديکري در کتابخانه موزه آثار باستان موجود است .

۱۳ - زبدة التواريخ - يا اخبار الدولة السلجوقيه ، در تاريخ سلجوقيان تمام ايران (نه سلجوقيان کرمان يا سلجوقيان روم) بعربی تأليف سيد صدرالدين ابوالحسن علي بن ابى الفوارس ناصر بن علي الحسيني در حدود سنه ۶۲۲ هجرى ، از روى نسخه منحصر بفرد موزه بریتانیه در سال ۱۹۳۱ ميلادى در سه دوره ، هر دوره اى يك مجلد عکس برداشته شد . از اين سه مجلد دو مجلد آن در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ براي وزارت فرهنگ بطهران فرستاده شده و يك مجلد آن با اجازة وزارت فرهنگ برسم امانت نزد آقاى قزوینی در پاریس محفوظ ماند . اين کتاب در سنه ۱۹۳۳ ميلادى در لاهور باهتمام و تصحيح آقاى محمد اقبال استاد زبان فارسى در جامعه پنجاب با مقدمه انگليسى و فهرس بطبع رسيده است .

۱۴ - مجموعه منشآت عهد سلجوقيان و خوارزم شاهيان و اوایل عهد مغول - که نسخه منحصر بفرد بسيار نفيس مهمى است و در موزه آسيائى انجمن علوم روسيه در لنين گراد محفوظ است . اين نسخه محتوى است بر قسمت عمده از منشآت منتجب الدين بديع اتابك جوينى سابق الذکر منشى سلطان سنجر و مولف عتبة الكتبه (نمره ۵ از نسخ عكسى) و مخلص الدين محمد بن عاصم و معين الدين اصم کاتب هر دو نيز از منشيان سلطان سنجر و رشيد الدين و طواط رئيس ديوان انشاء خوارزمشاهيان و شمس الدين محمد جوينى وزير هولاکو و علاء الدين عطاملک جوينى مؤلف تاريخ جهانگشای جوينى و معين الدين پروانه وزير معروف سلاجقه روم و غيرهم (براي تفصيل مندرجات اين نسخه بايد رجوع شود بمقدمه فاضلانۀ بسيار مبسوطى در ۶۰ صفحه که آقاى عباس اقبال آشتيائى در ابتدای يکي از سه دوره عکس اين نسخه محفوظ در کتابخانه ملي بعد از مقدمه مختصر آقاى قزوینی افزوده اند) . اين نسخه تاريخ کتابت ندارد ولى از قرائن خط و املاء وغيره واضح است که کتابت آن از اواخر قرن هفتم يعنى ۷۰۰

هجری چندان مؤخر نیست . نسخه مزبور باهتمام معظم له با اشکالات زیاد و انتظار زمانی بس طویل در سنه ۱۹۳۱ میلادی از روی نسخه نین گراد فقط یکدوره عکس برداشته شد ، و سپس آقای قزوینی در پاریس از روی این عکس دو دوره دیگر ولی بقطع کوچکتز از آن عکس برداشته و مجموع سه دوره را که سه مجلد باشد در ۲۰ ژویه ۱۹۳۶ برای وزارت فرهنگ بطهران فرستادند و اکنون هر سه مجلد در کتابخانه ملی طهران موجود است ، و چنانکه در بالا گفته شد آقای قزوینی مقدمه ای مختصر و آقای اقبال مقدمه ای مبسوط بر این کتاب نوشته و در ابتدای يك نسخه (فقط) از سه نسخه الحاق کرده اند .

۱۵ - احیاء المملوك - در تاریخ سیستان تالیف شاه حسین بن ملك غیاث الدین محمد بن شاه محمود سیستانی از اعقاب صفاریان بعقیده خودشان و از شاهزادگان سیستان در سنه هزار و بیست و هشت هجری در سلطنت شاه عباس اول از روی نسخه ظاهراً منحصر بفرد موزه بریطانیه در لندن در سنه ۱۹۳۰ میلادی عکس برداشته شده در سه دوره ، هر دوره يك مجلد و هر سه مجلد را آقای قزوینی در ۱۹ اوت ۱۹۳۲ بطهران برای وزارت فرهنگ فرستادند و اکنون هر سه نسخه در کتابخانه ملی طهران موجود است .

۱۶ - نوروزنامه - منسوب به خیام در شرح نوروز و تاریخ و آداب آن . از روی نسخه منحصر بفرد کتابخانه دولتی بر این که ظاهراً در قرن هفتم کتابت شده عکس برداشته شد (در اوایل سنه ۱۹۳۱ میلادی) در سه دوره هر دوره يك مجلد ، يك نسخه از این سه مجلد با اجازه وزارت فرهنگ در نزد آقای قزوینی در پاریس بعنوان امانت محفوظ ماند ، و دو نسخه دیگر در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ بطهران برای وزارت فرهنگ فرستاده شده است و اکنون این هر دو نسخه در کتابخانه ملی طهران محفوظ است . این کتاب در سنه ۱۳۱۲ شمسی بتصحیح و اهتمام آقای مجتبی مینوی در کمال صحت و اتقان و پاکیزگی با مقدمه و حواشی مبسوط و فهرست و اسماء رجال و امکنه و کتب بتوسط کتابخانه کلاه در طهران بطبع رسیده است .

۱۷ - شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار - در مزارات شیراز و شرح حال جمعی کثیر از علماء و فضلا و عرفا و فقها و قضاة و غیرهم که در شیراز مدفون اند تألیف

معین‌الدین ابوالقاسم جنید بن محمود بن محمد شیرازی در حدود سنه هفتصد و نود و یک هجری، از روی نسخه موزه بریتانیه که ظاهر آدر قرن یازدهم یا دوازدهم کتابت شده، عکس برداشته شده در سه دوره، هر دوره در یک مجلد، دو مجلد آن در ۲۲ اوت ۱۹۳۲ برای وزارت فرهنگ بطهران فرستاده شده که فعلاً هر دو نسخه مذکور در کتابخانه ملی طهران موجود است، و نسخه دیگر آن با اجازه وزارت فرهنگ در نزد ایشان در طهران برسم امانت محفوظ و از روی آن آقای قزوینی و آقای عباس اقبال آشتیانی مشترکاً پیشنهاد وزارت فرهنگ از دو سال باین طرف مشغول تصحیح و تحشیه و طبع آن میباشند، و علاوه بر این نسخه دو نسخه دیگر نیز از این کتاب در طهران وجود دارد: یکی متعلق است بکتابخانه مجلس و دیگری با آقای دکتر تقی بهرامی که اقدم و اصح از دو نسخه لندن و مجلس است و آقای دکتر تقی بهرامی با وسعت صدر و طیب خاطر این نسخه را تماماً طبع این کتاب برسم عاریبه در اختیار آقای قزوینی گذارده‌اند.

۱۸ - التذوین فی اخبار قزوین - (یا: فی ذکر اهل العلم بقزوین) تألیف امام‌الدین ابوالقاسم عبدالکریم بن محمد بن عبدالکریم رافعی قزوینی متوفی در سنه ششصد و بیست و سه هجری از مشاهیر فقهاء و شافعیه و مؤلف کتاب مشهور «الغزالی فی شرح الوجیز» که شرحی است بسیار مبسوط و مفصل بر «وجیز» غزالی در فروع شافعیه و از کتب اساسی فقه شافعی است.

نسخ کتاب التذوین فی اخبار قزوین کمیاب است. یک نسخه نفیس از آن در موزه بریتانیه و دو نسخه در استانبول و یک نسخه در اسکندریه موجود است. عکس حاضر از روی عکسی که مصریان سابقاً از روی نسخه اسکندریه برداشته‌اند و جزو کتب کتابخانه ملی قاهره است، برداشته شده در سنوات ۱۹۳۶-۱۹۳۷ در دو دوره و هر دوره ۵۱۸ صفحه است، و بعدها در پاریس از روی همین عکس مصری آقای قزوینی یکدوره دیگر عکس برداشتند، و چون هنوز این اوراق عکس تجلید نشده است معلوم نیست هر دوره چند مجلد خواهد شده. معظم له پس از دریافت اوراق عکس این

کتاب مشغول مرتب کردن آنها و برداشتن یادداشتهای متفرقه از آن بقصد تهیه مقدمه‌ای بودند که فجأة اوضاع دنیا بواسطه شروع جنگ کنونی بهم خورد و چون بعد از شروع جنگ توقف در پاریس برای خارجیان امثال ایشان بسیار مشکل و تقریباً از حیز امکان بیرون بود لهذا در اواخر سپتامبر ۱۹۳۹ خانه وزندگی و کتابها و همه چیز را آنجا گذارده و با خانواده از پاریس بطهران حرکت کردند (و هنوز در طهران هستند) و اوراق عکسهای کتاب اخیر همچنان نامرتب و غیرمجلد در پاریس مانده (۱) و در نتیجه هیچیک از سه دوره این کتاب تا کنون تحویل وزارت فرهنگ داده نشده و اتمام این کار بختام جنگ و امکان دست رسی بآن اوراق، موکول مانده است. « پایان »



(۱) مگر یکدوره از این کتاب با تجلید موقتی که آقای تروینی آنرا بقصد امکان مطالعه و ادامه تتبع در آن، همراه خود بطهران آورده اند.